

СЕРГІЙ КРИЖНИЙ,

*аспірант кафедри політичної соціології
Харківського національного університету
ім. В.Н.Каразіна*

Повсякдення перших місяців (осінь 1941 – весна 1942 років) окупації Харкова в усних свідченнях та біографічних документах (у контексті соціологічного вивчення явища громадянського колабораціонізму)¹

Abstract

The paper presents some outcomes of a sociological investigation of the surviving practices widespread among the inhabitants of Kharkiv under Nazi occupation during the Second World War. The author applies an original research methodology combining biographical analysis with oral evidences by eye-witnesses. Based on qualitative methods, a sociological reconstruction of the everyday life of Kharkiv's inhabitants under the first period of the German occupation (autumn 1941 – spring 1942) is devised; usual practices for surviving and contributing factors are distinguished.

Постановка проблеми

Необхідність переосмислення подій Другої світової війни на базі нових джерел та методологічних підходів зумовлена тим, що впродовж усіх повоєнних десятиліть окремі сторінки нашого минулого замовчувалися або залишалися недостатньо вивченими. Особливо це актуально у дослідженні періоду окупації території України 1941–1944 років. Згідно з настановами сталінського тоталітарного режиму з його маніакальною підозрілістю та

¹ Висловлюю щире подяку **А.Рапопорт** – студентці IV курсу соціологічного факультету ХНУ ім. В.Н.Каразіна – за значну допомогу в збиранні й обробленні усних свідчень.

постійними пошуками ворога, всі люди, що проживали на окупованих територіях під час війни, автоматично втрачали довіру влади. А різноманіття повсякденного життя та будь-які суспільно-політичні процеси, що відбувалися на окупованій території, окрім контролюваного партизанського і підпільного руху, вважалися такими, що не підлягають вивченню і не могли бути предметом публічного обговорення. За словами Л.Гудкова: “За таких умов вищі соціетальні або загальнонаціональні цінності артикулюються тільки в екстраординарній модальності, а саме в термінах подвигу, самопожертви, спасіння, прориву в нову реальність та зречення від буденності й повсякденності, нехтування “нормальним життям”. Екстраординарність — модус та умова відтворення таких цінностей. І навпаки, повсякдення не лише культурно не санкціонувалося й ідеологічно не забезпечувалося, але й тривалий час трактувалося як низьке, руйнівне чи навіть вороже начало... Звісно, від “надзвичайності”, зведеної в соціально-політичний культ, було недалеко до виправдання нескінченного масового терору” [1, с. 38–39].

Як наслідок наукова, публіцистична та художня література про підпільний і партизанський рух на Харківщині налічує кілька сотень найменувань, натомість видана під час війни та повоєнна українська радянська історіографія про стан суспільства і його окремих груп у період окупації зводиться лишень до кількох документальних збірок та лічених журнальних статей і розділів у колективних працях істориків [2]. Соціологічні розвідки з цієї проблематики майже зовсім відсутні.

У цьому контексті стає зрозумілим, наскільки важливими з наукового погляду є соціологічні дослідження суспільства періоду окупації України часів Другої світової війни, які були б здатні виокремити загальні та специфічні риси й чинники людської поведінки. Як люди долали скрутні умови підкупаційного життя? Які практики виживання поширювалися у повсякденному житті? В яких формах здійснювалася адаптація людини до принципово нових і дуже непростих умов життя? Пошук відповідей на ці питання і став головним завданням дослідження, результати якого почасти викладено у статті.

Методи дослідження

Дослідження повсякдення суспільства в минулому передбачає неабиякі методологічні труднощі, в цілому добре описані у спеціальній літературі з історичної соціології. Сьогодні Другу світову війну відділяє від нас великий проміжок часу, багато подій стерлися з пам'яті або ж на них нашарувалися спогади та розповіді інших людей чи офіційна пропаганда. Тим, хто безпосередньо пережив війну, важко дотримуватися ціннісно-емоційної нейтральності у спогадах та глумаченні подій того періоду. Вік людей, які пройшли крізь випробування тієї війни, сьогодні є досить похилим (70–90 років), що змушує до особливої пильності в оцінці свідчень респондентів. Треба також зазначити, що, спілкуючись зі свідками тих подій, ми отримуємо переважно жіночий чи “дитячий” погляд на реалії часів окупації, що пояснюється, насамперед, об'єктивними причинами — саме жінки та діти (підлітки) становили основну масу населення підкупаційних територій.

Тому задля отримання більш різнобічного знання про підкупаційну повсякденність, у дослідженні була розвинута та застосована методологія збирання даних, яка поєднує можливості глибинних інтерв'ю з очевидцями подій та аналізу біографічних документів (щоденників і письмових спогадів того часу). Комбінація таких методів дала змогу, з одного боку, подолати “перекіс” у бік жіночого та “дитячого” поглядів на те, що відбувалося під час окупації, нівелювати певні “прогалини” або “нашарування” пам'яті у сьогоденних спогадах респондентів, а з іншого боку, доповнити індивідуальні історії життя, подані в біографічних документах, масовими свідченнями про події та реакцію на них.

З метою виявлення типових практик виживання населення за умов окупації Харкова було опитано у грудні 2006-го – листопаді 2007 року 25 осіб, які в період окупації з 25 жовтня 1941-го до 23 серпня 1943 року (і зокрема в лютому – березні 1943 року, коли окупацію на певний час було перервано) перебували в Харкові або його найближчих передмістях. Серед опитаних 9 чоловіків 1927–1934 років народження (36%) та 16 жінок 1911–1925 років народження (64%). Тобто на час проведення опитування наймолодшому з респондентів чоловічої статі було 73 роки, найстаршому – 80 років. Серед жінок ці межі становили 82–96 років.

Враховуючи вік респондентів та суттєву емоційно-ціннісну забарвленість сприйняття подій війни 65-річної давнини, було вирішено відмовитися від формалізованих або напівформалізованих інтерв'ю на користь глибинних інтерв'ю за певним сценарієм. Сценарій містив такі проблемні блоки для обговорення:

- як зміни режиму під час війни вплинули на способи життя населення;
- ставлення до окупаційного режиму, зміни в ставленні за період окупації та чинники таких змін;
- вплив прифронтової зони та політики окупаційної влади на повсякденну поведінку мешканців міста;
- які проблеми найбільш турбували мешканців під час окупації;
- яким чином люди розв'язували (прагнули розв'язувати) ці проблеми;
- особливості функціонування соціальної сфери міста під час окупації.

В головному практично всі розповіді респондентів про пережите, про практики виживання, про відносини між окупантами й цивільним населенням міста суттєво збігаються.

Усні свідчення харків'ян, що пережили окупацію, порівнюються з матеріалами біографічних документів відомих людей, які теж пройшли через окупацію. В дослідженні були використані біографічні свідчення як тих, хто стояв осторонь або боровся з окупаційною владою, так і тих, хто співпрацював з окупаційним режимом, а після його зламу залишив місто з німецьким військом та провів решту життя в еміграції. Такий матеріал дає можливість подивитись на події окупації також очима людей, які не зазнали на собі впливу повоевної радянської пропаганди та цензури. Саме під цим кутом зору є важливими спогади колишнього голови Харківської міської управи (1942–1943) О.Семененка [4], відомого мовознавця та літературознавця

Ю.Шевельова (Юрія Шереха) [5], громадської діячки О.Соловей [6] та ін. В цьому контексті, на мою думку, одним із цінних свідчень епохи є щоденник українського письменника А.Любченка, який в підкупаційному Харкові співробітничав з газетою “Нова Україна”. Під час окупації та під час відступу з німецькою армією до Німеччини, де він і помер взимку 1945 року, А.Любченко веде щоденник, куди впродовж більш як чотирьох років (2.11.1941–21.02.1945) записує все те, що його хвилює: коментарі до подій глобального масштабу, змін геополітичної ситуації, фронтових новин. Але головне, що є в цьому щоденнику, — це перебіг повсякденного існування і побуту в зруйнованому Харкові з турботами про шматок хліба, тепло, воду, з близькістю фронту, жахом бомбардувань і реальною небезпекою для нього повернення Червоної армії та зміни режиму. В дослідженні як додатковий матеріал використано також спогади відомої акторки Л.Гурченко (“Аплодисменты”), дитячі роки якої також припали на період окупації в Харкові.

Неабиякий інтерес має погляд на становище населення на окупованих територіях України О.Верта, котрий як британський військовий журналіст був прикомандирований до військ Радянської армії під час їхнього наступу й узагальнив свої враження у книжці “Росія у війні 1941–1945” [10], цілий розділ якої присвячено саме Харкову.

У дослідженні використано також друковані останніми роками спогади пересічних харків’ян, які пережили окупацію в Харкові й тільки за більш як 60 років після описуваних подій змогли донести своє бачення тих часів до широкого загалу: О.Іваницького [11], В.Устьянова [12], Р.Рибальченка [13] та ін.

На мою думку, така широка представленість думок різних авторів, які посідають різні часові, вікові, політичні та соціальні позиції, допоможе повніше осягнути масштаб трагедії населення, яке опинилося на межі виживання в окупованому місті.

Жанр біографічного інтерв’ю та використання біографічних документів тягнуть за собою рясне цитування. З текстового матеріалу я обираю такі цитати, які містять найбільш типові судження, повторювані в різних варіаціях у розповідях респондентів та авторів спогадів¹.

Для даної праці мають інтерес ті сторінки даних біографічних документів, де автори змальовують життя саме в перші дні та місяці окупації (жовтень 1941-го – травень 1942 року), заторкуючи практики виживання різних верств населення в цей період. Безумовно, такі практики були велими різноманітні й суттєво залежали не тільки від загальних структурних та культурних умов життя, особливостей воєнного й окупаційного режиму, а й від особистісного ставлення до подій, яке також не було “вільним” від структурних обставин.

¹ Усі біографічні матеріали та усні свідчення наведено українською або російською мовою — залежно від того, якою мовою вони пролунали і якою їх задокументовано в матеріалах дослідження та в друкованих виданнях.

Аналіз даних

Сприйняття факту окупації міста та первинні практики виживання за надзвичайно складних умов війни та окупації були суттєво зумовлені загальним ставленням особистості до факту окупації. Наприклад, ось як піднесено й патетично 2 листопада 1941 року розпочав свій щоденник український письменник Аркадій Любченко, який пережив трагедію репресій українських письменників у 1930-х роках, за власним бажанням залишився в Харкові й убачав в окупації шлях до звільнення України від більшовизму:

“Україна воскресає. В руїнах війни, в пожежах, з попелу виникає, як фенікс. Харків майже наполовину спалений більшовиками, знищений. Я все це бачив. Скільки пережито за останній місяць! А скільки ще попереду — і голод, і холод, і злидні, і кров... Але мій нарід, пройшовши це страшне горнило, зазнає нового кращого життя. І що б там не було, а Україна, ставши двадцять п'ять років тому на шлях власної державності, крізь бурі, тортури, знущання та визиск все одно державності не втрачає і тепер починає новий рішучий етап свого ствердження” [7, с. 7].

Уже на початку щоденника (10.11.1941) А.Любченко захоплено пише:

“В управі, в загальній залі адміністрації [ативного] відділу добре намальовані плакати: “Слава великому німецькому народові” (і свастика), далі — великий золотий тризуб і з другого боку знову такого ж розміру плакат, писаний староукраїнським письмом і жовто-блакитним кольором: “Слава вільній Україні!” А навпроти — на всю стіну транспарант: “Велика слава і дяка німецькому фюрерові Адольфу Гітлерові, що визволив український нарід від жидівсько-московського гніту”. Поступово бодай зовні Україна українізується” [7, с. 15].

Але більшість мешканців міста без “захоплення” зустрічали прихід нової влади. Передбачаючи нелегкі часи, люди перед входженням війська Вермахту запасалися харчами, іншими необхідними речами. Виходячи з інтерв'ю та спогадів, населення турбувала не стільки проблема окупації як така, скільки можливі негаразди із продовольством, теплом, одягом та інші побутові проблеми. Очевидці тих подій стверджують, що напередодні вступу до міста перших німецьких військ було кілька днів повного безладдя та хаосу. Це відбулося внаслідок того, що більшість військ та міліції вже відійшли з міста, керівна ланка цивільної влади також евакуювалася на Схід. Почалися масові пограбування залишків продовольства та матеріальних цінностей з боку городян.

Валентина М.:

“Все остатки, которые в магазинах остались, люди ринулись туда. Это помню — магазин, детский сад, потом — ХАИ тоже, в общем шастали — кому что нужно, хапали все, что может пригодиться. Ну не взяли бы мы, взяли бы немцы. Наши тоже побежали в гастроном, ну, видно брать там уже нечего было, все остальное уже увезли, притащили немного, килограмма 2 сахара наполам с патокой, рыжей такой, и миндаля, которого в мирное время никто не пробовал. И ринулись в детский сад, ну что там можно... ну, хапали все, что можно. Я помню, наши притащили 2 одеяла, наверно ж детских, ну и всякую ерунду, игрушки там, брали все, что можно было, как все”.

Олег Х.:

“Я помню, как разграбляли, когда наши отступали. Все горело, и люди врывались в склады... вот в “Гиганте” были склады на первом этаже, в подвале. Ну, когда немцы наступали, бомбили, и уже наши уходили с Харькова... вот там и мыло было, порошки какие-то...”

Р.Рибальченко розповідає про пограбування кондитерської фабрики КАФОК, яку теж підпалили під час відступу Червоної Армії, але люди не зважали на це:

“Боже, що там діялось! Купи грабіжників тягли солодкі вироби. Вихоплювали буквально з полум'я ящики з готовою продукцією, мішки з цукром, кавою, какао, мигдалем... Не маючи змоги уже спуститись сходами, оскільки горів перший поверх, люди вистрибували згори разом із мішками. У дворі фабрики стояли величезні баки з патокою. Її виточували куди попало: у відра, тази, каструлі, навіть у мішки, і вона, хоч і густа, все ж просочувалась і залишала липкий слід” [13, с. 47].

Олександр К.:

“Началась война... через пару дней, нет — месяц — грабеж начался. Ну, магазины грабили, бросили ж... никакой власти, ничего. Вот, по магазинам растаскивали что могли. Моя мать притащила кучу галстуков, досталось ей. Напротив, на Ивановке, был завод шампанских вин, я сам туда ходил, ну, пацаненком, заглядывал. Плавали напившиеся, которые пили, вот. Из чанов вытекало вино это. Там какой-то мед, искусственный мед был, тоже черпали, таскали домой, кто что мог..”

Це підтверджує і Р.Рибальченко:

“...на заводи шампанських вин відкрутили кран із цистерн, вино текло річкою, люди пили його з підлоги, як свині, та наточували в відра” [13, с. 43].

То був час, коли міська спільнота піддалася тому соціальному божевіллю, що є масовою реакцією людей на руйнацію ціннісно-нормативних устоїв суспільства в умовах невизначеності подальших способів життя. Продовжуючи думку Є.Головахи та Н.Паніної [14], можна стверджувати, що страх, який вилився в таке соціальне божевілля, виник унаслідок розладу психологічних механізмів адаптації до невідомої ціннісно-нормативної системи, яка створювалася в результаті неминучої окупації. В даному разі страх виступив у своїй крайній формі — масовій паніці, яка є винятково складним соціально-психологічним феноменом і має ефект соціального зараження.

У таких актах пограбування брали участь не всі городяни. Ті мешканці, які вважали себе інтелігенцією, не вдавалися до таких дій завдяки вихованню та з інших причин, таких як надія на швидке повернення життя в нормальне річище.

Ю.Шевельов:

“Дещо з крамниць спалено, дещо розграбувала та частина населення, яка не була політично підозріла. Ні мати, ні я не брали в цьому участі... Це означало — інші могли мати запаси на місяць або й більше, ми — хіба на два-три тижні” [5, с. 297].

Лукер'я Н.:

“Ничего не было, даже то, что было, и то разграбили... вот, скажем, у нас в Баварке, там есть хлебзавод, есть пивзавод. Тут много продуктов было. .. А вот эти два завода, кто ближе люди, то конечно... Но мы ж не привыкли красть, Вы понимаете, не привыкли без разрешения что-то брать..! И вот те, которые не такие, понахальнее и возможность была — они что-то с этих заводов взяли про запас. А мы так и недалеко оттуда жили, но ничего не могли сделать. Потому что вот мы не привыкли. Не привыкли, и мы думали, что это временно. Думали, ну пойдут, ну придут, но все равно быстро будет освобождение, и как-нибудь обойдемся, вот так вот. Конечно, потом пришлось туго...”

З цього приводу розмірковує й О.Гончар у своєму щоденнику:

“До вечора в місті черги. Черги за всіма продуктами, особливо за хлібом. Я лаяв обивательське боягузтво, а можливо, й надаремно: може, те борошно, взяте в перший день, врятувало якусь сім'ю в голодну німецьку зиму 1941–1942, коли Харків вимирав з голоду” [8, с. 11].

Більш дипломатично про хаос, який творився в покинутому напризволяще місті, пише О.Генкіна [15], яка вважає, що:

“...Радянська влада все, що не могла вивезти, роздавала мешканцям міста безкоштовно; люди несли буханки хліба, овочі, патоку з кондитерської фабрики, а потім і роздавати було нікому, самі брали, що ще лишилось” [15, с. 23].

Але Радянська влада не тільки “роздавала” мешканцям міста безкоштовно продукти та речі. За наказами командування стратегічні об'єкти нищилися спеціальними загонами. Ось як про це пише у своїх спогадах В.Устьянов:

“Ще фронт гуркотів за межами міста, а центр Харкова вже палав. Великі будівлі охоплювалися полум'ям, і вогонь перекидався на сусідні житлові будинки, покинуті й не покинуті мешканцями. Тільки спалахували будинки не від ворожих рук: це сумлінно працював наш рідний загін паліїв особливого призначення; начебто Червона Армія залишала Харків назавжди, і нічого не мало дістатися ні німцям, ні жителям міста... Мешканці будинків кинулися захищати свої житла, адже з палаючої державної будівлі вогонь міг перекинутися на цілий квартал... Наш будинок стояв у тісному кварталі багатоповерхових споруд у центрі міста на початку Пушкінської вулиці... Аж ось мешканці нашого будинку переполошилися; підпалено готель “Червоний”. Побігли, загасили підпал, був там і мій батько. Через якийсь час знову повідомили, що готель “Червоний” підпалено. Побігли знову, але полум'я вже не загасили, бо це місце охоронялося паліями. Аж поки нижній поверх готелю надійно не зайнявся” [12, с. 130].

Істотну провину за те, що згодом сталося з населенням міста, О.Семененко покладає на радянське керівництво. Він також стверджує, що:

“...в останні дні перед тим, як німецьке військо зайняло Харків, над фабричними районами стояв дим і палахкотіло полум'я. З Москви надходили в гарячковому поспіху, але точно і детально сформульовані накази про те, що саме треба вивозити і що треба нищити” [4, с. 136].

Про таку політику радянського керівництва пише й англійський журналіст О.Верт:

“Радянська політика “спаленої землі” в промислових районах з самого початку створила величезні труднощі для німців...” [10, с. 427].

Можна тільки здогадуватись, які “труднощі” така політика створила для цивільного населення України. Такі дії радянської влади, які збіглися в часі з масовою евакуацією частини населення та з наближенням фронту, ще більше підігривали панічні настрої городян, вселяючи страх перед майбутнім.

Причини масового поширення такої катастрофічної свідомості потрібно шукати в подіях минулого. Більшість дорослого населення міста спиралася в таких своїх діях на індивідуальний досвід нещодавньої історії, який цим людям довелося пережити, — досвід революції, громадянської війни, першої німецької окупації, голоду 1933–1934 років, передвоєнних політичних репресій. Саме цей досвід підказував більшості мешканців міста, що зміна влади не віщує нічого втішного, тому потрібно рішуче діяти, щоб якимось чином забезпечити очікуване нелегке майбутнє.

У цьому випадку, оперуючи термінами А.Шюца, ми можемо говорити, що відбулося об’єктивування досвіду. Механізмами його реалізації виступили ідеалізація і типізація, оскільки досвід, до якого ми звертаємося в повсякденному житті, є певною схемою, що систематизує “наявний запас знань”. Попередній досвід, за визначенням, є типізованим, він не може бути простою сукупністю розрізнених фактів: ми звично відносимо кожен річ до певної групи, тобто займаємося класифікацією об’єктів. І в даний історичний момент відбулося одночасне типізування і трансляція на сучасність попереднього досвіду великою кількістю людей, які мали спільне минуле.

Тому, маючи витоки в індивідуальному досвіді, страх перед майбутнім у багатьох городян трансливався в колективну катастрофічну свідомість, таким чином соціалізуючи їх. Перетворившись з індивідуального відчуття в колективне, страх перед зміною повсякденних практик на тлі практично відсутньої інформованості про реальність загрози, перетворився під час безвладдя в деструктивні форми масової паніки.

Але в ті жовтневі дні люди ще не здогадувалися про страшні випробовування, призначені їм долею. Більшість мешканців Харкова припишкли в очікуванні нової влади та нових порядків, масова паніка вступила напередодні вступу німецьких військ.

І ось 24 жовтня 1941 року більшість харків’ян вперше побачили німецьких солдатів, які практично без бою входили в покинуте радянськими військами місто. Більшість свідків відзначають ту буденність, з якою відбулася ця, по суті, непересічна подія.

Найбільш вдалий опис цього знаходимо у спогадах Л.Гурченко:

“В городе как будто все вымерло. Только по булыжной мостовой Клочковской улицы шли немецкие войска, ехали машины, танки, орудия. Не было ни выстрелов, ни шума. Жители группками осторожно спускались вниз по Клочковской, чтобы поближе разглядеть: какие же они, немцы? Немцы шли, ехали молча. Никакой радости, никакого ликования по поводу взятия крупного города не было. Все холодно, четко, равнодушно. На жителей не смотрели. Мы разглядывали их дымчато-се-

рую форму, лица, погонь. У некоторых под подбородками висели железные кресты. Впервые увидели и немецкие танки, тоже с крестами. Несколько дней было затишье. Вообще не чувствовалось, что вошли враги. Началось все позже” [9, с. 21].

Як і у випадку з масовою панікою перед вступом німецьких військ до Харкова, більшість населення також здебільшого, підсвідомо типологізуючи свій попередній досвід життя за умов постійних змін влади впродовж кількох останніх десятиліть, а згодом спорадичних репресій тоталітарного режиму, спрямованих на ту чи ту верству населення, обирало шлях вичікування, не вдаючись ні до яких дій.

Але певна частина населення зустріла прибуття військ вермахту з неприхованою радістю. Саме ці люди, як зазвичай вважають, і були налаштовані найбільш вороже до радянської влади й у своїй більшості свідомо лишилися під окупацією, маючи надію на швидкі зміни.

Ось як Ю.Шевельов згадує перший день вступу німецьких військ до міста:

“Харків’яни вийшли на вулицю... Руїни ще димували. Гуляльники в святкових убраннях сповнили вулиці. Нечисленні німецькі вояки тонули в морі гуляльників. Осінній день був теплий. Усе раділо. Старе скінчилося, мало початися нове... День був погожий, і це були перші німецькі солдати, жовте листя, бите скло були як музика на підшвах” [5, с. 297].

Тобто з цього та інших подібних свідчень очевидців можна зробити висновки, що певна частина населення з початку окупації була налаштована на співпрацю з окупантами, і такі дії з боку деяких городян, нарівні з намаганнями будь-яким чином залишитися в окупованому місті врозріз з наказами, можна вважати першими фактами прояву громадянського колабораціонізму. Такі дії певної частини населення також були ґрунтовані на попередньому життєвому досвіді, але іншому, ніж у більшості городян. Цей досвід, напевно, підказував декому, що треба шанобливо ставитися до будь-якої влади, і тільки завдяки цьому можна вижити, а може й покращити свої статки. Можливо, що більшість цих дій були такою собі спробою соціальної мімікрії — адаптивного способу життя, коли корекція поведінки здійснюється через маскування традиційних настанов і незмінного цілепокладання. Так, А.Лобанова стверджує, що “суб’єкт-носії соціальної мімікрії реалізує свою маскувальну діяльність у певному життєвому просторі, у будь-якій сфері життєдіяльності: політичній, економічній, науковій, професійно-трудовій, сімейно-побутовій та інших, при цьому праця розглядається ним як необхідна і найбільш доцільна ланка його дії. Безперечно, поза сферою праці соціальна мімікрія істотно втрачає свою цільову визначеність” [16, с. 170].

Інші, напевно, пов’язували з приходом німецького війська надії на зміну політичної системи, що також ґрунтувалось на попередньому досвіді, який, можливо, був пов’язаний із подіями попередньої німецької окупації Харкова під час громадянської війни та подальшими політичними репресіями з боку радянської влади.

Надії частини населення на кардинальні зміни на краще в житті з приходом нової влади були розвіяні не одразу. Деякий час суспільство ще жило за

інерцією радянських часів із невеликими вкрапленнями “нового порядку”. Ось як влучно про настрої тих днів пише Ю.Шевельов:

*“Люди ждали наказу, розпорядження, бодай поштовок — від нової влади... Крамниці не відчинялись. Довозу до міста не було, базари стояли порожні. По парканах розклеєно накази німецької влади — по-німецьки і страшною, нікому не зрозумілою галицько-еміграційною тарабарицною, що мала зватися українською мовою — люди питали здивовано, що таке **карність**? що таке **важність зарядження завішено**? Там говорилося про те, що не можна займати військового майна — інакше сувора кара; що не можна не слухатися німецького вояка — інакше сувора кара... кара... кара... Але там нічого не говорилося, що можна і як жити”* [5, с. 298].

Тим часом, містом прокотилася хвиля терактів з боку залишених у місті диверсійних партизанських груп. Один із таких випадків був описаний А.Любченком, який у той момент перебував у приміщенні міської управи:

“Вривається група заплаканих жінок з лементом. Вчора [1.11.1941] згорів Журавлівський базар, підпалений червоними диверсантами. Німці, одразу позабирали 24 чолов. з прилеглої до базару вулиці, 12 тут же розстріляли, решту взяли на допит. Жінки просять урятувати цих, поки їх ще не розстріляли” [7, с. 8].

Масова практика взяття заручників з числа цивільного населення розпочалася після підриву в ніч на 14 листопада 1941 року штабу 68-ї німецької піхотної дивізії радіокерованою міною, яка була встановлена спеціальною диверсійною групою під керівництвом І.Старинова ще до залишення міста радянськими військами. Під час теракту загинуло 12 німецьких вояків, в тому числі командувач дивізії генерал Браун. На думку окупаційної влади, до цієї хвилі диверсій були причетні залишені в місті партизани та підпільники, тому що на той час ще не було в практиці керування вибуховими пристроями на великій відстані. З боку німецької влади почалося захоплення заручників із цивільного населення, переважно чоловіків. Наступного ж дня після диверсії було взято 1000 осіб, з яких 50 було розстріляно того самого дня. В наказі коменданта міста було сказано, що в разі подальших терактів будуть нищитися по 200 осіб.

В.Устьянов:

“Серед ночі лунали страшенні вибухи, злітали в повітря заміновані великі державні будівлі. Німці вважали, що це робота місцевих партизанів. Після кожного такого вибуху наступного дня комендатура страчувала 100–200 чоловік заручників, про це повідомлялося в оголошеннях, розвішаних по місту...” [12, с. 131].

Ю.Шевельов:

“...Досягли Пушкінської, я перейшов на другий бік. Тільки тоді я побачив, що це врятувало мені життя. З другого, західного боку вулиці німецькі солдати хапали всіх перехожих чоловіків і тут-таки вішали на ліхтарях. За що це була відплата, я не знав, і, либонь, ті, схоплені, теж не знали” [5, с. 340].

О.Іваницький:

“В городе действовала система заложников, которую немцы позаимствовали у большевиков-ленинцев. В случае какого-либо антинемецкого акта оккупанты устраивали облаву на мужчин в возрасте от 15 до 55 лет и брали в плен. При повторении подобного акта заложники уничтожались, чаще всего их вешали” [11, с. 111].

Центральний у місті Благовіщенський ринок стає місцем “взаємодії” між окупаційною владою і населенням, яка набуває ритуальних рис:

Л.Гурченко:

“Главным местом всех событий в городе был наш Благовещенский базар. Здесь немцы вешали, здесь устраивали “показательные” казни, расстрелы. Жители города сотнями шли со всех концов на базар. Образовывался плотный круг. Впереди — обязательно дети, чтоб маленьким все было видно. Внутри круга — деревянная виселица со спущенными веревками. На земле несколько простых домашних скамеек или деревянных ящичков. Дети должны были видеть и запоминать с детства, что воровать нельзя, что поджогом заниматься нельзя. А если ты помогаешь партизанам, то смотри, что за это тебе будет... Из темных машин выводили в нижнем белье мужчин с дощечками на груди: “Вор”, “Поджигатель”, “Партизан”. Тех, кто “Вор” и “Поджигатель”, подводили к виселице, вталкивали на скамейку и, не дав опомниться, выбивали скамейку из-под ног. Операция “Партизан” была самая длинная, изуверская и... “торжественная” ...” [9, с. 27–28].

Взагалі, тема масових страт через повішення присутня мало не в кожній розповіді очевидців. Згадку про ті жахи, що довелося побачити їм тоді, люди пронесли крізь усе життя...

Ю.Шевельов:

“Зрештою, перше повішення я бачив таки в перший день приходу німців, коли Харків був ще в святковому настрої. Люди радісно прогулювалися Сумською вулицею, коли на будинку обкому партії вивели на балкон людину і повісили, почепивши на груди напис “Партизан”...” [5, с. 340].

О.Іваницький:

“Один раз во время похода в Харьков мы с мамой поднимались вверх к площади Тевелева по улице Короленко. При выходе на площадь нас остановил какой-то нечеловеческий вой, доносившийся с площади. Это кричали казнимые, которых немцы вешали на балконах здания горсовета. Мама схватила меня и крепко прижала мою голову к себе, но я успел увидеть саму казнь. Стоял нестерпимый крик...” [11, с. 110].

Володимир С.:

“Вешали первое время очень много, каждый день человек 100–200 на балконах. Искали коммунистов, передовиков...”

Олександр Х.:

“Мы, пацаны, мы смотрели, как вешали людей на балконах, у обкома партии там висело 5–6 человек”.

В'ячеслав П.:

“Вы знаете, это страшно, я как вспоминаю ребенком... Немцы когда вступили, от силы, может быть, два дня прошло, я вышел на угол — Бог ты мой, висит человек, ужас. И после того сколько их вешали вот там на углу возле завода. А почему я говорю, что партизаны прекратили проявлять свои действия после того, как взорвали Холодногорский мост — людей вывесили по всей Свердлова, по всей Свердлова повесили людей. А за что людей вешали... я лично видел, как вешали, и на шее вешали табличку — “Партизан”. А голубей ребята держали... боялись с ними расстаться, а не разрешалось. И там вот парня повесили за то, что он держал голубей, считали, ну, я не знаю... записки в них кладут... короче не разрешалось, и за нарушение и неповиновение вешали...”

Репресії окупаційної влади викликали жах серед населення, який змінював сприйняття подій навіть у прибічників німців. Так, уже в першому запису від 2 листопада 1941 року А.Любченко пише:

“Вчора — дощ, холод. Я в місті. На майдані Держпрому величезний натовп, ждуть німецького радіо. В цей час з'явилося кілька німецьких солдатів, привели людину з зав'язаними очима. Оголосили, що це партизан, і повісили тут же на балконі колишнього Обкому” [7, с. 7].

Саме в цей час, на мою думку, й відбувся символічний злам “радянської” повсякденності, і на її місце прийшла нова — окупаційна. Населення, яке раніше, незважаючи на тоталітарну сталінську систему, в більшості своїй пристосувалося до повсякденних практик підрадянської дійсності, набуло специфічного життєвого досвіду, який підказував, що можна робити, а чого не можна, за що можна отримати кару. В той же час нечувані репресії з боку німців призвели знову до вибуху катастрофічної свідомості в суспільстві. Але, в цьому випадку, на відміну від попередніх, люди не могли знайти відповіді на питання “як діяти?” в подіях минулого. Індивідуальний досвід не міг підказати якийсь вихід із ситуації — його просто не існувало. Життя стало залежати від випадку, а не дій або бездіяльності конкретної людини чи соціальної групи. Це посіяло в суспільстві відчуття приреченості та очікування можливої випадкової смерті. Саме таке відчуття і стане на довгий час тим індивідуальним і колективним життєвим досвідом, який і буде вирішальним у подальших практиках виживання більшої частини населення міста.

Відчуття приреченості викликали не тільки такі прилюдні форми знищення, а й повсякденні практики розбою з боку представників окупаційної влади. За свідченнями очевидців, німецькі солдати не гребували нічим — ні продуктами, ні речами...

О.Соловей:

“Німці поводяться, як на мене, дивно: забачать на когось добрі чоботи — роззувайся на снігу, порядну шубу — скидай на морозі, навіть рукавиці відібрали в жінки, що несла воду. Ходити небезпечно: вчиняють облави, хапають заручників. Вішають, розстрілюють. Сторожа 18-ої школи, літнього і хворого, вивели за поріг, прошили кулями...” [6, с. 19].

Енгельсіна К.:

“Мы уже увидели, когда они зашли в наш дом, стали ходить по квартирам — где что можно взять. Людей таки грабили. У кого можно что было взять, они таки грабили, не спрашивая”.

Євгенія Ч.:

“Теперь так — что хотели они, то брали. У нас перину, вот так подошли, перину попробовали, значит, мягкая перина, забрали туда, в школе они там расположились. Лазили, но сказать нельзя было ни слова. Вот тут сервант стоял, а под стеклом был мешочек такой с материала, был сахар там. Несколько, килограмма 3—4, вот так. ... Наверху стояла баночка с патокой, белая патока такая, и стояла баночка с медом. Он мед попробовал — туда, патоку попробовал, оставил — не взял”.

Володимир С. вважає:

“Немцы, командование решило наказать местных — раз разграбили, значит — не будете ничего получать. А своей армии разрешили на трое суток грабить. Все, что ему нравится...”

Цієї думки дотримується й історик А.Скоробогатов, який зазначає, що перші декілька днів місто було віддано на пограбування військам вермахту, причому такі дії відбувалися за цілковитого потурання з боку військового керівництва. Програмою дій у місті для солдат вермахту став наказ командувача 55-го армійського корпусу генерала фон Фірова від 23 жовтня 1941 року “Керівна лінія поведження з цивільним населенням”:

1. Усі засоби переможців правильні, якщо сприяють встановленню в Харкові спокою та порядку.
2. Неслухняних елементів, саботажників та партизанів, яких слід шукати майже винятково в єврейських колах, карати на смерть.
3. Німецький вермахт не має зацікавленості в підтримці населення Харкова. Постачання населення є турбота винятково міського управління.
4. Німецький вермахт не зацікавлений утримувати населення Харкова в місті.
5. Крайня жорстокість у поведженні з місцевим населенням є необхідною та обов’язковою...” [цит. за: 17, с. 69].

Цей та інші накази й заклали підвалини політики окупаційних військ щодо цивільного населення міста, тому в період після взяття Харкова події розвивалися відповідно до установок командування.

В результаті таких дій німецької влади підпільна боротьба, партизанський рух охопили не надто велику частку населення. Німецька політика “замирення” виявилася напрочуд “ефективною”. Командувач 6-ї армії Рейхенау 7 грудня 1941 року записав у своєму щоденнику: “...в районі армії покінчено з партизанським питанням... У ході цих акцій в районі армії було публічно повішено та розстріляно декілька тисяч осіб. Смерть через повішення діє, як показує досвід, особливо застрашливо. В Харкові були публічно повішені декілька сотень партизан та підозрілих елементів. З тих пір акції саботажу припинилися. Досвідом встановлено: лише такі заходи досягають мети, перед якими населення має більший страх, аніж перед терором партизан” [цит. за: 17, с. 72]. Такі дані підтверджуються й офіційними радянськими

джерелами — відповідно до затвердженого в 1945 році Харківським обкомом партії офіційного звіту про діяльність харківського підпілля, кількість членів партії та безпартійних, визнаних учасниками партизанського та підпільного руху, по всьому місту Харкову становила лише 71 особу. Водночас лише 16-ти зі 175-ти комуністів, яких залишили в місті для підпільної роботи, згодом повернули партійні квитки на підставі їхніх звітів [17, с. 260].

Генерал Рейхенау виявився по-своєму правим — у результаті нелюдських дій німецьких військових відбувся докорінний злам у свідомості більшості городян, які почали почуватися не як господарі міста, в яке увійшла чужинницька армія, яка більш-менш шанобливо ставиться до їхніх прав і до встановлених практик життя, а як невольники, життя яких залежить лише від ласки загарбників. Прийшло розуміння, що німецька окупаційна влада навіть не ставила за мету налагодження співпраці з місцевим населенням.

У більшості харків'ян німецькою владою було знищено “відчуття себе як вдома” в тому значенні, яке вкладав у цей вислів А.Шюц, — у значенні вищого ступеня близькості та інтимності: “Домашнє життя дотримується організованих рутинних зразків, воно має добре визначену мету й апробовані засоби, що складаються з набору традицій, звичок, інститутів, розпорядку для всіх видів діяльності. Більшість проблем повсякденного життя може бути вирішено шляхом дотримання зразків. Тут не виникає потреби визначати й перевизначати ситуації, які раніше зустрічалися багато разів, або давати нові рішення старим проблемам, які вже дістали задовільне розв'язання. Способом життя вдома керує не тільки моя власна схема виявів та інтерпретацій, вона є загальною для всіх членів групи, до якої я належу. Я можу бути упевнений, що, застосовуючи цю схему, зрозумію інших, а вони — мене...” [18, с. 139].

Після масових страт невинних заручників, справжніх та уявних партизанів, єврейського населення, грабінництва з боку окупантів та позбавлення городян будь-яких прав у “своєму” місті люди втратили можливість чи то суб'єктивно, чи то об'єктивно передбачати дії інших (особливо окупантів) стосовно себе та їхню реакцію на свої дії. А саме це і є одним із важливих складових у розумінні навколишньої повсякденності, в якій “ми можемо не тільки передбачати, що відбудеться завтра, а й планувати віддаленіше майбутнє. Речі продовжують залишатися такими, як і були. Звичайно, і в повсякденні є нові ситуації та несподівані події. Але вдома навіть відхиленнями від повсякденної рутини управляються у такі способи, які дають змогу людям звичайно впоратися з екстраординарними ситуаціями. Існують звичні способи реагувати на кризи в бізнесі, для залагоджування сімейних проблем, ставлення до хвороби або навіть смерті. Хоч як це парадоксально, тут існують рутинні способи мати справу з інноваціями” [18, с. 140].

Таким чином, втративши відчуття “себе як вдома” та можливість передбачати дії *іншого* і, як наслідок, планувати своє майбутнє навіть на короткий проміжок часу, населення, у своїй більшості, було вимушене розв'язувати проблему елементарного виживання. Швидко засвоєний більшістю городян новонабутий життєвий досвід підказав, що виживання можливе тільки за умови покори та виконання наказів.

“Нове, що прийшло замість старого, було байдуже до людей. Люди — вони називалися тепер офіційно тубільцями — цікавили його лише

постільки, поскільки вони могли б перешкодити пересуванню або прохарчуванню війська” [5, с. 298].

У такій ситуації для більшості не йшлося про будь-яку співпрацю з окупантами. У більшості мешканців міста залишилося тільки одне питання “як вижити?”.

З приходом зими 1941–1942 років у місті запановує голод — найстрашніший, за словами П.Сорокіна [19], із тих “монстрів”, які впливають на думки та поведінку, на соціальну організацію і культурне життя.

Ю.Шевельов:

“Гіршим ворогом від холоду був голод. Він загрожував уже в перші, жовтнівські дні, він уже був паном міста в листопаді. Перед очима проходили всі його стадії... Я пройшов стадію схуднення і був уже готовий до спухнення, але тоді [було] мене врятовано” [5, с. 300].

Навіть ті люди, що свідомо з політичних мотивів пішли на співпрацю з німецькою владою, жили в жахливих умовах:

А.Любченко:

“4/12-41 р. Хліба досі нема (живу на висівках). У Харкові дедалі частіші випадки спухнення від голоду. Сьогодні оголошено дозвіл виходити й приходити до міста в західнім напрямкові на 100 км. Може, почнеться якийсь довіз. Проте надій мало. Харків у руїнах, у морозі, що незмінно вже держиться 3 тижні. Харків без світла, без води, без торгівлі, без хліба. Харків напружений, мовчазний, страшний. На базарі шклянка висівок — 10 крб. Копають мерзлі буряки (кормові) під містом і їдять. Великі ласощі — конина, хоч її дуже важко добувати” [7, с. 19].

Б.Гмиря, видатний український співак, який виступав в окупованому німцями Харкові, пише:

“Не буду говорити про страхіття голоду, коли я особисто мало не падав на сцені від знемоги, а за виступи в концерті одержував 100 грамів хліба як гонорар” [цит. за: 20, с. 104].

І саме цей вплив голоду штовхав різні верстви населення на пошук різних способів виживання за страшних умов окупації. Замерзле місто страждало і шукало шляхи порятунку. Практики виживання, з одного боку, були дуже обмежені форматом військового стану, а з іншого — виявилися надзвичайно дієвими завдяки волі людей до життя. За кожною такою практикою, за їх поєднанням стоять людські долі та намагання кожного вижити будь-що.

Люди не гребували ніякими способами виживання, іноді навіть зовсім екзотичними. Такими, як, наприклад, поїдання тварин із міського зоопарку:

Фаїна Я.:

“Нас спасло то, що зоопарк відкрили, звіри гуляють. Брат привел маленькую лошадку, пони. Она стояла у нас в сарае, а потом кормить нечем, и папа ее зарезал. И мы это мясо... мама мясо в бочке засолила. И мы почти что, ну долгое время, семья ж все ж таки большая, ели эту лошадку”.

Величезною проблемою було навіть добування води:

Марія Є.:

“Водой мы пользовались из Саржиного яра. Колодца у нас не было. Вот немцы приезжали со своими баклагами, со своими банками, а нам надо было успеть до того, как немцы приедут, набрать воды. Иначе потом будешь набирать не одному... не одной кухне, а несколькими, будешь полдня там торчать, а он тебе будет командовать”.

Гурченко Л.:

“Воду брали прямо из проруби в нашей речке Лопани. Ужас... Сначала я всегда набирала два полных ведра... Сделаю десять шагов и понимаю — не смогу, не донесу. Начинаю потихоньку отливать. Иду — отолью. Еще иду — еще отолью. Несу окоченевшими руками проклятые ведра, считаю шаги... И вдруг: “Айн момент, киндер! Ком, ком, гер! Шнель, шнель!” Немец отдает твою воду коню... Домой идти? Выстоять еще раз очередь?.. Нет сил, ну нет же сил. Вода нужна, и я поворачиваю назад, к проруби” [9, с. 19].

Найпоширенішим заняттям того часу була так звана мінка, яку влучно названо “найбільш виразним та типовим явищем часів окупації” [13, с. 154]. Про неї згадується практично в усіх свідченнях. Коли німецьке командування зняло заборону на вихід з міста в певних напрямках, велика кількість харківської людності рушили на село міняти речі на продукти.

В'ячеслав П.:

“Вот, мама ходила на менку, я с ней ходил на менку за 40 километров, потом за 60 километров, ходили все дальше. Сперва начинали где-то может быть с 30 километров. Ну, были вещи, забирали буквально все. Что могли поменять — меняли на зерно. Ну, вот этим вот и жили”.

Марія Є.:

“Уже в 42-м году, в январе месяце, отец был вынужден пойти на менку. У нас там было 2 скатерти, ценных вещей у нас не было, мы строили дом, жили мы средненько так, понимаете. Он забрал скатерти, забрал вольтовые отрезки, были там на платье, и пошел до Богодухова, а за Богодухов еще 20 километров. Январь месяц — стужа, мороз, пойти в никуда, ночевал на полу, на соломе. А приносил — стаканчик пшеницы, стаканчик пшена, стаканчик фасоли — что-то выменянное за это все. Но, слава Богу, пришел...”

Володимир З.:

“Ходили на мены, жили в основном на... вот что-то поменяли на менке, и вот то, что принесется после менки, вот это было и питание”.

Ці та інші свідчення вказують на той факт, що окупаційний режим у різних місцях різнився залежно від низки чинників. Навіть на теренах Харківщини люди жили по-різному під час окупації. Мешканці сільської місцевості переживали окупацію здебільшого набагато легше, ніж мешканці Харкова. Там, де не було репресій щодо місцевого населення з боку окупаційної влади, люди продовжували жити “як в себе вдома”, даючи собі раду з посталими змінами завдяки добре відлагодженому механізму, в якому пияцтво посідає не останнє місце. Один з очевидців наводить картину побаченого ним у селі під час “мінки”.

О.Іваницький:

“Еще теплой осенью мы пришли в село, где праздновали престольный праздник местного прихода. Меня поразила картина всеобщей пьянки. Никаких ограничений на самогонование тогда не было, а в поле оставалась масса неубранного сахарного бурака, и других корнеплодов. Гнали самогон почти в каждом дворе, зачастую под открытым небом, над селом стоял устойчивый запах свежей бражки. По улицам и дворам ползали и валялись перебравшие. Я видел своими глазами, как к самогонному аппарату подполз трех-четырёхлетний мальчуган и подставил кружку под пахучую струйку” [11, с. 115].

Можна тільки здогадуватися, як реагували голодні харків'яни на побачене в селах, як такі випадки впливали на їхній моральний стан.

Поряд із тим жорстокість окупаційного режиму в місті пояснювалася тим, що Харків упродовж усього часу окупації належав до воєнної зони і не був переданий під управління цивільної адміністрації. Саме перебування Харкова у зоні воєнної окупації великою мірою і стало причиною такого злиденного становища населення міста, особливо на початку окупації. Історик О.Субтельний зазначає, що “зокрема в Галичині, яка стала частиною Генерал-губернаторства Польщі, німецькі власті поводили себе не так жорстоко, як у східних регіонах”, а в південних регіонах, що були під румунською окупацією, на думку історика, взагалі були ліберальні порядки: “Румуни самі не знищували євреїв (а передавали їх нацистам), стримувалися від застосування широкого політичного терору й дозволяли вільно торгувати” [21, с. 576].

Тим паче абсолютно некоректно порівнювати становище населення в окупованій Україні, й у Харкові зокрема, і в окупованих країнах Західної Європи, що ми можемо зустріти в деякій історичній та публіцистичній літературі. Ось як, наприклад, описує в запису від 28 червня 1942 року польський прозаїк А.Бобковський, який перебував в окупованому Парижі, стан населення під окупацією:

“День гарний, теплий, вже літній. Я зробив сніданок. В неділю ми завжди п'ємо чай і завжди є ще масло до хліба. Потім ми розкопали мапу околиць Парижа і вибрали трасу для сьогоднішньої прогулянки на велосипедах. Буасі Сен-Леже. Шорти, і виїжджаємо. На велосипеді наплечник із ковдрою і книжками, в торбах хліб, масло, кусень ковбаси. Воєнний камамбер (нуль жирів), ренклоди і пляшка вина. Якби не оце “нуль жирів” у камамбері, було б майже як перед війною. І в цьому році значно краще з харчуванням і багато фруктів. Мені здається, що якби зараз у цей момент зателефонував до Кракова і розказав усе це, ціла родина вирішила би, що в мене потьмарився розум. В окупованій Франції, на третій рік війни, можна ще напхати торбу цілком непоганою їжею, причепити її до велосипеда і зовсім вільно виїхати за місто кудись на галявину чи до лісу, не зустрівши по дорозі жодного німецького жандарма, навіть німця зрідка” [22, с. 339].

У той самий час становище населення в Рейхскомісаріаті України та у воєнній зоні було незрівнянно важчим. За таких умов кожен шукав свою нішу для виживання в новій повсякденності: не гребували люди й старим перевіреним методом — “грабілівкою”:

Л. Гурченко:

“В городе самым ходовым стало слово “грабильовка”. Что это такое? Если бомба попадала в склад с продуктами, люди, вооружившись мешками и ведрами, толкая и обгоняя друг друга, бежали “грабить”. Многие не возвращались. Немцы расстреливали тех, кто замешкался и не успел скрыться. Люди хватали все подряд, что близко лежало, не нюхая, не читая надписей на ящиках. Лишь бы добыть что-то и поскорее унести домой” [9, с. 22].

Валентина М.:

“Когда был налет — все вокруг трясется, а потом как жахнет, и взрывной волной выбивает и стекла и рамы и все, что на подоконнике [у німців]. Где только, смотрим, яма большая — воронка и видно, взрывной волной поразбрасывало все вокруг, и там находили уже куски хлеба, вот, у них сыр плавленый был в таких тубиках — сразу хватаем...”

Володимир З.

“Голод страшный был. Даже вот у меня картина перед глазами... зимой лошадь с немцами ехала, ну поскольку было очень скользко, лошадь упала и сломала ногу. Немец встал, посмотрел, ну что делать с этой лошадью? ...В течение получаса не то что крошки не осталось от этой лошади... Ну то, что съели всех кошек, собак, мышей, крыс и т.д., — это все результат голода”.

Взагалі, майже всі автори спогадів про Харків періоду окупації, незалежно від того, які в них були політичні погляди, пишуть про те, що населення міста переживало практично масовий геноцид. Так, представник російського Народно-трудового Союзу Я.Трушнович у своїх спогадах щодо роботи НТС на окупованих територіях Радянського Союзу зазначає:

“О работе НТС в Харькове в тот период М.Н.Залесский почти ничего не пишет: он в ужасе от того, какие лишения приходились на долю населения. За зиму 1941–1942 года в городе было зарегистрировано 80 тыс. умерших от голода, не считая тех, кто, уйдя в села за продуктами, замерз в пути, не считая тех, кто добывал замерзший картофель на заминированных отступившими частями полях и подорвался. Был выведен из строя водопровод, и люди брали воду из реки, покрытой тонким льдом... В спешке мобилизовали харьковчан в Красную армию и отправляли на передовую в гражданской одежде, а немцы всех взятых в плен с оружием в руках, но в гражданском причисляли к партизанам и расстреливали...” [23, с. 110].

Більшість населення, приховуючи жах, вимушена була так чи інакше вступати в контакт з окупаційним військом та владою, намагаючись хоча б елементарно облаштувати життя за нових умов та подолати голод. На яких засадах відбувався контакт між окупантами й місцевими мешканцями, можна зрозуміти з таких свідчень:

А.Любченко:

“8/11-41р. День минув спокійно. Знову хмари й дощ. Я дві години рубав дрова у дворі... На базарі вперше купили сьогодні 2 головки капусти за 10 крб. і за два тижні вперше наїлися тісного борщу. Німець попросив

вимити манірку, там було з півманірки картоплі й сочевиці, тітка Люба й Ніна поснідали з апетитом” [7, с. 14].

Валентина М.:

“У них внизу кухня была, большой котел варят, не помню, чтоб они другое что-то делали, вот всегда у них был гороховый суп, ну не знаю, может быть и с мясом. Мясо нам не попадало. Но в зависимости от того, от повара... если он был человек, так он: “Ком цу мир”. Подходишь, смотришь на него, молча берет эту кастрюльку — наливает”.

А.Любченко, який офіційно працював у газеті “Нова Україна”, отримувач харчовий пайок та грошове забезпечення:

“25/11-41р. Олійник [знайомий] приніс мені (до редакції) шматок хліба, дві пачки цигарок і аванс за статтю “Україна живе” (до киев. газети) — 300 крб. ...Сьогодні другий день, як почали давати обіди в М.У. [Міська Управа]: борці із соленими бичками і ті ж бички на друге” [7, с. 19].

Ксенія М., яка в окупацію працювала на залізниці, отримувала заробітну платню продуктами:

“Немцы не издевались — хорошо относились, пайки мы получали. Каждую неделю паек мы получали”.

Лукер’я Н. розповідає про своїх батьків, які працювали на підприємстві у Харкові:

“Да, да еду какую им давали, давали что-то 100 или 200 грамм хлеба на день — маме, папе, но давали, а денег, я не помню, очень мало что-то...”

Але випадки праці на підприємствах чи в організаціях були не надто поширеними — роботи не було...

Інколи “порятунком” від жахливого життя в піднімецькому Харкові вважалося вербування на працю до Німеччини:

В.Устьянов:

“А умови життя в місті все гіршали... Отже, коли у нашій квартирі з’явився представник біржі праці з письмовим наказом моєму батькові і мені їхати до Німеччини, то за таких умов годі було сперечатися” [12, с. 133].

На такий шлях харків’ян, які їхали здебільшого на тяжку працю, передусім штовхало жахливе повсякдення міста.

Водночас, за словами Л.Гурченко:

“Процветал тот, кто принял железную логику — или ты, или тебя. Эти люди будто вынырнули из-под земли. Одни работали у немцев. Другие открывали лавочки, кафе. А самые страшные стали полиция-ми. Их боялись больше, чем немцев...” [9, с. 35].

Щодо цієї частини населення, яка співпрацювала з німцями та збагачувалася, у більшості своїй не маючи на меті ніяких політичних цілей, залишив опис О.Гончар (06.1943):

“Міста, красені України, перетворені в гори цегли і попелу. На цих зга-рищах, як шакали, буйно бенкетують і розплоджуються різні про-йдисвіти, аферисти, спекулянти. Недавно приїздила машиною з Лю-

ботина така група нових людей — битих спекулянтів (вони себе соромливо називають ще “комерційними людьми”. Коли я прийшов, вони лежали покотом в саду управителя і пиячили при місяці. Блядюжка, покинута німцями і перекуплена ними на деякий час, співала їм пісеньки. З одним я розговорився.

– Ми всі живемо з комерції, — сказав він.

– Як всі? Але ж когось ви повинні обдурювати, щоб одержувати ваші дивіденди?

– Обдурюємо один одного.

Сам він днями заробив, каже, чотириста тисяч. Це значна сума навіть в цей час, коли грошовий курс дуже низький. Він їздив з Харкова в Артємівськ і за кілька пудів хрестиків (у них це на пуди) виміняв шість вагонів солі. Плату він одержав сіллю — кілька центнерів. Продав, розбагатів, од бургомистра одержав подяку” [8, с. 9–10].

А ось які спогади про цей бік підокупаційної дійсності залишив О.Іваницький:

“...“Черная биржа” располагалась под аркой разрушенного дома на площади Тевелева (теперь площадь Конституции), в котором сейчас магазин “Книжный мир”. В толпе шныряли молодые люди в шляпах-канотье, как в дореволюционных фильмах. Они скупали золото, драгоценности, другие ценные вещи. Странно, но “кидал” не было. Во всяком случае, каких-либо инцидентов я не помню. Наверное, потенциальные воры и мошенники остерегались жесткой оккупационной карательной системы, когда за, казалось бы, незначительное правонарушение неотвратимо следовала смертная казнь...” [11, с. 108].

Ставлення до цієї категорії людей, що наживали великі статки на біді свого народу, було однаковим майже в усіх, хто з ними стикався, — і в полоненого червоноармійця О.Гончара, і у співробітника газети “Нова Україна” А.Любченка, який у 1943 році написав у своєму щоденнику:

“На ринкові ажіотаж не припиняється... При чому не беруть крупніших купюр, вимагають по 1 й 3 крб. советськими або одмовляються давати цими грішми здачу. Бережуть її, збирають, приховують, сподіваючись приходу большевиків. Така от нечиста продажня сила! Їх тільки розстрілювати. Це — справді людські покидьки, безлична протоплазма, гній. Вони готові завжди кому завгодно служити й кого завгодно зрадити...” [7, с. 121].

На жаль, однією з доволі поширених практик виживання жіночого населення з перших днів окупації стали проституція та співжиття з німецькими військовими. Це явище було не поодиноким, і про нього згадується майже в усіх спогадах.

Шевельов Ю.:

“Кому ще добре — звичайно, дуже релятивно добре — жилося в піднімецькому Харкові, крім людей, що працювали на німців?... Тим дівчатам, що добровільно обслуговували романтично-сексуальні апетити зігнаних на схід молодих німецьких вояків, але звичайно без надії на справжнє кохання й шлюб, бо цьому на перешкоді стояли німецькі за-

кони про чистоту раси. Решта населення ставилася до них украї зневажливо, евфемістично їх звали німецькими “овчарками”, себто слухняними собаками” [5, с. 339].

Гончар О.:

“Харків взагалі зараз, за оповідями, — це новий Вавілон. Життя кипить, але п’яне, нездорове, як бенкет під час чуми... На вулицях сморід від трунів, що десь поблизу розкладаються під сонячним промінням, і тут же поруч на розі — вже гримить ресторан, там німецькі офіцери розважаються з українськими дівчатами” [8, с. 22].

Водночас більшість населення не мала можливостей для нормального життя: дуже обмеженими є спогади стосовно функціонування соціальної сфери — шкіл, лікарень тощо. Зокрема, про жахливе перебування у лікарні згадує А.Любченко:

“22/3-42р. В лікарні, де я лежав, в моїй палаті померло троє на моїх очах. Туди приводили або приносили людей геть виснажених, яких брали на вулиці. В лікарні, що зараз вважається найкращою в Харкові (І-ша залізнична), палати отоплюються “буржуйками”, але вугілля обмаль. Отже — холод, дим, бруд. Води теж нема, використовують сніг і річкову воду для питва. Про ванну годі й думати. По постелях лаять воші. Їжа — рідина з буряків і натяків на пшоно. Хліб — по 100 грамів якогось чорнющого гливого місива, що на нього й глянути страшно, але за нього там просто б’ються. Ліків потрібних теж нема, їх щоразу замінюють іншими. І електрики нема. Темрява сповняє палати вже о 5 год. вечора. Колись приносять комусь їжу з дому, то ховати треба під подушкою, бо і не тільки інші хворі, але й медперсонал обкрадає хворих” [7, с. 25].

Олександр К. про перебування в лікарні:

“Ко мне никто не приходил. Кормили: утром — кусочек хлеба 50 гр., эрзац хлеб, это хлеб, я не знаю из чего он сделанный, и стакан чая морковного, вот. А часом в 11 давали какую-то — баланду, ну, в общем, с буряка там со всякого, не чистое что-нибудь, а такую — баланду. И часа в 3 давали такую баланду, вечером без хлеба, ничего, вот. Но тоже, Дергачи рядом, и там много было детворы, как я, старше, меньше, и к ним приходили родственники, и меня подкармливали как могли — кто стакан молока, но это не каждый день, а через день, кто коржик, кто что-то принесет. Наши стали подходить к Харькову — кормить нас перестали”.

Великий психологічний вплив на мешканців міста чинили мало не щотижневі бомбардування Харкова радянськими літаками, бої, що точилися поблизу міста практично впродовж усього періоду окупації, диверсії підпільників, чутки про ситуацію на фронті.

Любченко А.:

“8/11-41 р. Ще за кілька днів до 7/11 серед населення посилено розповсюдилась чутка, що на більшовицькі свята будуть більшовики бомбувати Харків і взагалі можливі партизанські диверсії. 6/11 біля 9 год. ранку з’явилися справді три більшовицькі самолёти. ... Біля 12 год. дня

знову налетіли один чи два ...Біля 3-ої ще була одна спроба без наслідків” [7, с. 12].

“4/6-42 р. Згадую: березень (не пам’ятаю тільки дня) коли Х-в був під великою загрозою і ми з Царинниками наладнали вже санкції, щоб на них посадити та вкютати дітей і пішки мандрувати на Полтаву. Тоді вже Земельна Управа евакуювалась (разом з німецьким її керівництвом). І взагалі була в місті велика паніка. Барикади, укріплення, провокаційні чутки. Я ходив наготові з грішми в кишені й найпотрібнішими речами, які лише могли вміститися по всіх кишенях” [7, с. 24].

Ось в такому вигляді постає Харків перших місяців окупації в розрізі усних розповідей свідків та письмових біографічних документів.

Наразі ми маємо складну та сповнену трагізму картину життя мешканців міста у ті страшні часи — картину, яку не змалює жодний офіційний документ. На підставі усних свідчень та біографічних документів, порівнюючи їх з офіційними документами німецького командування, органів українського самоврядування тощо, можна відтворити жахливу ситуацію, в якій опинилося населення міста під час окупації. І тільки цілком усвідомивши становище населення, ми маємо моральне право робити висновки — чи мали люди можливість вижити якимось іншим чином, чи ж, у багатьох випадках, саме контакт з окупантами був тим єдиним способом, який міг врятувати життя. В цьому контексті не можна не згадати слів Я.Грицака, що “німецька ... окупація з її досі небаченою жорстокістю привела до колаборації у небачених досі масштабах. Фашистське командування трактувало свої дії на Сході не просто як чергову військову кампанію, а як війну тотального винищення (Vernichtungskrieg). З боку німців ішлося не просто про встановлення свого контролю над цією територією, а про свідоме винищення кількох мільйонів полонених і цивільних громадян, зарахованих у категорію “недолюдей” (Untermenschen). З огляду на особливо жорстокий характер окупаційного режиму для жителів Східної Європи стояло питання не: “колабораціонувати чи не колабораціонувати?”, а “як вижити?”. Вибір можливостей був мінімальним” [24, с. 232].

Замість висновків

Здається, Ортега-і-Гасет сказав: “Я — це Я і мої обставини”. Тому, вважаючи на складність досліджуваного явища, потрібно насамперед розкрити обставини, в яких опинилося кожне “Я” під час окупації. З огляду на це вважаю, що застосування такого комбінованого методу збирання та аналізу біографічних матеріалів є науково більш плідним, ніж використання в дослідженні лише усних свідчень очевидців або тільки біографічних документів. Таке поєднання свідчень, спогадів та офіційних документів саме й дає змогу зробити соціологічну реконструкцію такого складного періоду, як окупація. Адже саме в реконструкції соціального, прагненні глибше зрозуміти процеси, що відбувалися в нашому суспільстві в різні історичні періоди, зокрема й під час війни, полягає необхідність соціологічних розвідок з історичної тематики.

Збіг спогадів респондентів, зібраних упродовж 2006–2007 років, зі змістом письмових спогадів та щоденників, написаних раніше — під час війни або невдовзі після її закінчення, — є важливим підтвердженням значущості таких документів як матеріалів для дослідження практик виживання населення під час окупації в період Другої світової війни.

Література

1. *Гудков Л.* Перемога у війні: до соціології одного національного символу // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 1998. — № 3. — С. 36–45.
2. *Дубина К.* Варвари двадцятого віку. — Саратов, 1942; *Новіченко Л.* Гітлерівська кріпаччина. Про “німецьку земельну реформу” на тимчасово окупованій Україні. — Саратов, 1942; *Шульга З.* Українське селянство не буде у фашистській неволі. — Уфа, 1942; Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. 1941–1944 рр. — К., 1963; *Коваль М.* Історія пам’ятає. Кривавий шлях фашистів на Україні. — К., 1965; Історія міст і сіл Української РСР: У 26-ти т. — К., 1967–1974; Німецько-фашистський окупаційний режим (1941–1944 гг.): Сборник статей / Под ред. Е.А.Болтина. — М., 1965; Історія застерігає. — К., 1986; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941–1945 рр.: У 3-х т. / М.О.Буцько, М.М.Власов, П.І.Денисенко та ін. — К., 1967–1969.
3. *Коцюбинська М.* Книга споминів. — Харків, 2006.
4. *Семененко О.* Харків, Харків... — Харків; Нью-Йорк, 1992.
5. *Шевельов Ю. (Юрій Шерех).* Я — мене — мені... (і довкруги). Т.1. : В Україні. — Харків, 2001.
6. *Соловей О.* У Просвіті та навколо // Дражевська Л., Соловей О. Харків у роки німецької окупації. Спогади. — Нью-Йорк, 1985.
7. *Любченко А.* Щоденник. — Львів; Нью-Йорк, 1999.
8. *Гончар О.* Щоденники. — К., 2002. — Т. 1.
9. *Гурченко Л.* Аплодисменты. — М., 2003.
10. *Верт А.* Россия в войне 1941–1943. — М., 2003.
11. *Іваницький О.* Німецька окупація. 1941–1943. — Спомини про події під час окупації в місті та на селі // Спогади. Життя як воно є : Альманах. — Харків, 2006. — № 1. — С. 101–125.
12. *Устьянов В.* Спогади колишнього остарбайтера. 1941–1946. — Записки про вимушені пригоди хлопця з Харкова, що був вивезений до Німеччини // Спогади. Життя як воно є : Альманах. — Харків, 2006. — № 1. — С. 127–181.
13. *Рибальченко Р.* Підкови на снігу. — Харків, 2006.
14. *Головаха Е.И., Панина Н.В.* Социальное безумие. История, теория и современная практика. — К., 1994.
15. *Генкіна О.* Два роки за “нового порядку” : Повість. — Харків, 2001.
16. *Лобанова А.* Феномен соціальної мімікрії. — К., 2004.
17. *Скоробогатов А.* Харків у часи німецької окупації (1943–1943). — Харків, 2004.
18. *Шюц А.* Возвращающийся домой // Социологические исследования. — 1995. — № 2. — С. 139–142.
19. *Сорокин П.* Голод как фактор. — М., 2003.
20. *Гайдабура В.* Театр між Гітлером та Сталіним. Україна. 1941–1944. Долі митців. — К., 2004.
21. *Субтельний О.* Україна. Історія. — К., 1993.
22. *Бобковський А.* Війна і спокій. Французький щоденник 1940–1944. — К., 2007.
23. *Трушинович Я.* Работа НТС на оккупированной немцами Украине // Посев. — 1992. — № 3. — С. 108–114.
24. *Грицак Я.* Нариси історії України: Формування модерної української нації XIX–XX століть. — К., 2000.